

Кокеева Ж.М.

Шығыстану факультетінің 1 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: elanur_78@mail.ru

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ШЫЛАУЛАРДЫҢ АУДАРМАДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Тілдегі сөздерді түрлі семантика-құрылымдық топтарға жіктеудің теориялық негіздерін қарастыруда олардың мағыналары мен морфологиялық белгілерін, сөзжасамдық және сөз өзгерімдік қасиеттерін, сөйлемдегі синтаксистік қызметін ажыратып алу керек. Шылаулар ішкі мазмұндары жағынан да, формалары жағынан да, сондай-ақ сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстырып тұратын, өз алдына дербес мағынасы жоқ, бірақ өзге толық мағыналы сөздерге көмекші болып қызмет атқаратын сөздер. Зерттеу жұмысының мақсаты түрік және қазақ тілдеріндегі шылаулардың жасалу жолдарын қарастыра отырып, олардың ерекшеліктері мен айырмашылықтарын анықтау арқылы аудармадағы қызметін талдау болып табылады.

Аталмыш зерттеу бойынша тіл ғылымындағы тілтанушы ғалымдардың пікірлері әртүрлі болғандықтан, зерттеулердің бір қатары тіл даму эволюциясына байланысты кейбір пікір көзқарастары қазіргі тілдік жүйеге сәйкес келе бермейді. Сондықтан мақалада қазақ-түрік тілдеріндегі шылаулардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары мен қолданылуын және оның аудармада берілу мәселесі кеңінен талданады.

Түйін сөздер: қазақ және түрік тілдері, грамматика, шылау, шылау түрлері.

Kokeyeva Zh.M.

1st year MA student, Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: elanur_78@mail.ru

Function of postlogues of kazakh and turkish languages in translation

Determining the theoretical foundations of the structural and semantic classification of the lexical composition of a language, it is necessary to distinguish between their meaning and morphological indicators, word-building and changing properties, and also the syntactic structure of the sentence. Postpositions are service words that do not have a separate meaning from the position of internal content and external form, but which connect words and phrases. The purpose of the study is to study the postpositions of the Kazakh and Turkish languages from the standpoint of their formation, features and role in the translation process.

The opinions of scholars of linguistics on the problems of research are different. Therefore, some scientific views, depending on the evolution of language, have little in common with the current language system. Therefore, the article has produced the maximum possible coverage of postpositions of the Kazakh and Turkish languages as service words, their common and distinctive features, peculiarities of use and problems of translation.

Key words: Kazakh and Turkish languages, grammar, postlogues, types of postlogues.

Кокеева Ж.М.

магистрант 1-го года обучения, факультет востоковедения,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: elanur_78@mail.ru

Функция послелогов казахского и турецкого языков в переводе

При определении теоретических основ структурно-семантической классификации лексического состава языка необходимо различать их значение и морфологические показатели, словообразующие и словоизменяющие свойства, а также синтаксическую структуру предложения. Послелогам называются служебные слова, не имеющие отдельного значения с позиции внутреннего содержания и внешней формы, но связывающие между собой слова и словосочета-

ния. Цель исследования – изучение послелогов казахского и турецкого языков с позиции их образования, особенностей и роли в процессе перевода.

Мнения ученых-лингвистов на проблематику исследования различны. Поэтому некоторые научные воззрения в зависимости от эволюции языка имеют мало общего с текущей языковой системой. Поэтому в статье произведен максимально возможный охват послелогов казахского и турецкого языков в качестве служебных слов, их общие и отличительные черты, особенности употребления и проблемы перевода.

Ключевые слова: казахский и турецкий языки, грамматика, послелоги, виды послелогов.

Тіл – адам арасындағы қарым-қатынас құралы. Тіл арқылы жер бетіндегі сан мыңдаған адамдар өзара түсінеседі, басқа біреудің айтқанын, пікірін қабылдайды. Тілдің нәтижесінде небір құнды пікірлер, өлең-жырлар, маржан сөздер кейінгі ұрпаққа мұра ретінде, ескерткіш ретінде қалады. Тіл жоқ жерде адамдардың бірлесіп жұмыс істеуі, қоғамдық өндірістің қай саласын болса да ұйымдастыруы, дамытуы мүмкін емес. Ал тілдің өзі қоғам бар жерде ғана өмір сүреді. Жер бетіндегі әрбір халық әртүрлі тілде сөйлеп түсінеседі. Әр тілдің өзіндік тарихы, грамматикалық құрылысы, лексикалық мағынасы т.б. ерекшеліктері болады. Бір тілмен бір тіл ұқсас, туысқан тіл болып келсе, керісінше басқа бір тілмен мүлде ұқсамайтын болуы мүмкін. Әр халықтың тілі бір-бірімен өзара байланысты болады, бір тіл екінші бір тілге әсер етіп, соның арқасында өзара толығып, түрленіп байып отырады. Әсіресе өзара туыс тілдердің бір-біріне деген әсері көп болады, тілдің дамуына, өркендеуіне, өсуіне көптеген ықпал етеді. Ондай тілдердің қатарына түркі тілдері де жатады. Тіл-тілдің өзара бір-бірімен байланысты екі жағы болады. Оның бірі тілдің сөздік, екіншісі тілдің грамматикалық жақтары болмақ. Тілдің бұл екі жағының бірлігінен біртұтас тіл құралады да, айтылатын ой түсінікті болып, тіл нағыз қатынас құралы болып қызмет етеді. Тілдің сөздігі мен грамматикалық құрылысының өз жүйесі болатындықтан, тілдің сөздігін Тіл білімінің лексикология саласы, ал грамматикалық құрылысын грамматика саласы қарастырады. Тіл ғылымының бұл салаларының зерттеу объектілері басқа болғанымен, өзара байланыстары да күшті. Өйткені, Тіл өздерінің зерттеу объектісінің негізі етіп сөзді алады. Яғни зерттеуді жеке сөздерден бастайды.

Сөз дегеніміз қыры-сыры мол, күрделі тілдік категория. Сөздің мағыналық, дыбыстық, шығу төркіні, даму тарихы, қолданылу ерекшелігі, жасалу жолы және басқа да алуан түрлі жақтары болады.

Қазақ тіліндегі барлық сөздер өзінің мағынасына және морфологиялық белгілеріне

қарай үш топқа бөлінеді. Олар атаушы сөздер, көмекші сөздер, одағай сөздер.

Атаушы сөздер өздеріне тән лексикалық та, грамматикалық та мағыналары бар сөздер. Атаушы сөздер өз алдына сөйлем мүшесі бола алады, басқа сөздермен әр алуан қарым-қатынасқа түсе алатын дербес сөздер.

Одағай сөздер ешқандай ұғымды білдірмейтін сөздер. Олар тек адамның әртүрлі көңіл-күйін, сезімін білдіру үшін қолданылатын сөздер.

Көмекші сөздер жеке тұрып, ешқандай мағынаға ие болмайды. Тек атаушы сөздер арқылы жасалған мүшенің құрамына кіріп, сол мүшелерді өзара байланыстыру қызметін атқарады.

Шылау сөздер мағына және сөйлемдегі қызметіне қарай қазақ тілінде септеулік, демеулік және жалғаулық шылаулар болып үш топқа бөлінеді:

А. Ысқақов «Қазақ тілі» атты еңбегінде шылауларға мынадай анықтама береді: «Сөз бен сөздің, сөйлемдердің араларын байланыстыру, құрастыру үшін қолданылатын, өздері тіркескен сөздерінің ұғымдарына әр қилы реңктер жамап, оларға ортақтасып, тұлға жағынан тиянақталған, лексика грамматикалық мағынасы бар сөздерді шылаулар дейміз» (Ысқақов, 1991. – 267 б.).

Түрік тіліндегі шылауларға Ергин Мухаррем «Түрік тілі» атты еңбегінде: «Шылаулар мағыналары жоқ, тек қана грамматикалық қызметі бар, жеке тұрып, ешқандай түсінік бере алмайды, алайда басқа сөздермен қосылғанда ғана мағынаға ие болады. Шылаулардың грамматикалық қызметі басқа сөздердің есімдердің, етістіктердің арасын байланыстыру» дей отырып, шылауларды үш топқа бөлген:

Unlem edatları (одағай шылаулар)

Baglama edatları (жалғаулықты шылаулар)

Son cekim edatları (септеулік шылаулар)
(Мухаррем, 2002. – 45 б.)

Түрік және қазақ тілдеріндегі шылаулар.

Шылау сөздер дегеніміз ішкі мазмұндары жағынан да, сыртқы формалары жағынан да, сондай-ақ, қызметтері жағынан да өздерінің бастапқы шыққан төркіндерінен біржола қол үзіп, әрі осы аталған үш белгі жөнінен де дербес-

тіктерінен айырылып, өз алдына категория болып қалыптасқан сөздер. Сонымен бірге жалпы көмекші сөздер тобына негізгі ұйытқы есебінде қызмет ететін сөздер. Шылау сөздер есімдерге де, етістіктерге де жақындаспай, өз алдына оқшауланып, жеке топ болып отырады. Сол себептен бұл топқа, шылау сөздерге арнайы талдау жасалады.

Түрік тілінде Нажиметтин Хажиеминоглу «Türk dilinde edatlar» атты еңбегінде шылауларды он топқа бөліп қарастырады (Хажиеминоглу, 1992. – 57 б.).

Çekim edatları (септеулік шылаулар)

Bağlama edatları (жалғаулық шылаулар)

Karşılaştırma edatları (салыстыру қызметінде қолданылатын шылаулар)

Kuvvetlendirme edatları (демеулік шылаулар)

Soru edatları (сұраулық шылаулар)

Çağırma edatları (шақыру шылаулары)

Cevap edatları (жауап ретінде қолданылатын шылаулар)

Ünlem edatları (одағайлар)

Gösterme edatları (сілтеу шылаулары)

Tekerrür edatları (қайталанып қолданылатын шылаулар)

Т. Бангуоглу шылауларды «Türkçenin grameri» атты еңбегінде «takılar» деп атап, шылауларға төмендегідей анықтама береді: «Есім сөздерден кейін келіп, сөйлемнің ішінде есім сөздерді басқа сөйлем мүшелерімен байланыстыратын сөздерге шылаулар (тақылар) жеке тұрғанда ешқандай мағынасы жоқ, тек екі сөз немесе сөйлемнің арасындағы байланысты білдіруге қатысады». (Бангуоглу, 2004, 36 б.)

Септеулік шылаулар (son çekim edatları). Өз алдына толық лексикалық мағынасы жоқ, өзге сөздерге тіркесіп айтылғанда, өзінің алдындағы толық мағыналы сөздің белгілі септік жалғауларында тұруын талап ететін шылау сөздер септеулік шылаулар (son çekim edatları) деп аталады.

Бұл шылаулар өзінің алдындағы толық мағыналы сөздің атау, барыс, шығыс, көмектес септік жалғауларының бірінде келіп тұруын талап етеді. Яғни сол септік жалғаулардағы сөздермен тіркесіп қана айтылады. Сол сөздің мағынасына жаңа грамматикалық мағына үстейді. Сондықтан септеуліктер қай септіктегі сөзбен қолданылуына қарай атау септікті меңгеретін септеуліктер, шығыс септікті меңгеретін септеуліктер, барыс септікті меңгеретін септеуліктер, көмектес септікті меңгеретін септеуліктер болып төрт топқа бөлінеді.

Атау септікті меңгеретін септеуліктер (Yalın halindeki kelimelerden sonra kullanılan son çekim edatları)

İçin (үшін) септеулігі негізінде атау септік формасындағы зат есімдермен, қимыл атауларымен, есімдіктермен, есімшелермен тіркесіп жұмсалады да, оларға көбінесе себеп, мақсат, арнау мағыналарын білдіреді. Мысалы: «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ барды, ертегіні термек үшін» жолдарында екі рет қайталанып, қолданылған «үшін» сөзінің мағынасы басқа сөздерден өзгеше. Басқа сөздердің «мен, жазбаймын, өлеңді, ермек, жоқ барды, ертегіні, термек» әрқайсысының толық мағынасы бар, түсінікті, ал үшін сөзін жеке алып қарасақ ешқандай мағына бермейді. Тек ермек, термек сөзімен тіркесіп айтылу арқылы ол сөздерге мақсат, себепті аңғартатын грамматикалық мағына жасап тұр. Мысалдар: Vatan için ateşe girö yanmazsın (Отан үшін отқа түс, күймейсің).

Gibi (сияқты) септеулігі сөйлемде зат есіммен тіркесіп, қолданылады да негізінде ұқсату мағынасын білдіреді. Мысалы: Arslan gibi adamsın (Арыстан сияқты адамсың).

Барыс септікті меңгеретін септеуліктер (Yönelme halindeki kelimelerden sonra kullanılan son çekim edatları)

Шейін, дейін септеулігі зат есімге, есімдікке, сан есімге тіркесіп, негізінде мезгілдің я мекеннің белгілі бір аралық шегін, қатынасын білдіреді. Мысалы: Şehire kadar atla, ondan sonar arabayla gideceğiz (Қалаға дейін атпен, одан соң машинамен жүреміз).

Шығыс септікті меңгеретін септеуліктер (Çıkma halindeki kelimelerden sonra kullanılan son çekim edatları)

Beri (бері) септеулігі негізінде мезгілдік шектің басталуына, кейде тұтас қамтылуына байланысты ұғымды білдіреді де, көбінесе мезгіл атауларына, есімдіктерге тіркесіп, уақыттың я мерзімнің басталу шегін білдіреді. Мысалы: Dünden beri kar yağıyor (Кешеден бері қар жауып тұр). İki saatten beri sızı bekliyor (Екі сағаттан бері сізді күтуде).

Önce (бұрын) септеулігі белгілі бір амалдың я оқиғаның немесе оқиғаның алдын ала болуын білдіру үшін қолданылады. Bizden önce burada bıgısı oturmuş (Бізден бұрын мұнда біреу тұрған екен).

Sonra (соң, кейін) септеулігі зат есімге, мезгіл атауларына, есімдіктерге тіркесіп, белгілі бір фактінің соңынан болатын мекендік немесе мезгілдік ұғымды білдіру үшін қызмет етеді және соң, артынан сөздерімен мағыналас болып келеді. Мысалы: O adamdan sonra boz içeriye girdik (Ол адамнан кейін біз ішке кірдік).

Көмектес септікті меңгеретін септеуліктер (Vasita halindeki kelimelerden sonra kullanılan son çekim edatları)

İle (бірге, мен, пен), *birlikte* (қатар). Бұлар өзара мағыналас септеуліктер. Олар белгілі бір іс-әрекеттің басқа бір әрекетпен қабаттаса, жарыса жасалуын аңғартады. Мысалы: Автобуспен Ыстанбулға кеттім (*Otobüsle İstanbul'a gittim*).

Түрік тілінде тәуелдік жалғауынан кейін келетін төмендегідей септеулік шылаулар болады:

- im, -için, -in için;
- ımız, -için, -imiz için;
- im gibi, -in gibi;
- ımız gibi, -iniz gibi.

Мысалы: Мұны машина үшін алдым. *Bunu arabam için aldım*.

Bağlama edatları (Жалғаулық шылаулар). Жәй сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің немесе құрмалас сөйлемге енген жәй сөйлемдердің арасын байланыстыру үшін қолданылатын шылаулардың түріне жалғаулық шылау (*Bağlama edatları*) дейді.

А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбегінде жалғаулықтарға мынадай анықтама береді: «Жалғаулықтар дербес лексикалық мағыналары дерексізденген, бірақ өздеріне тән ерекше семантикалық мағыналары мен абстракт грамматикалық қызметтері бар шылау сөздер. Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздер мен сөзтіркестердің, сөйлемдердің араларындағы әрқилы қатынастарды білдіреді» (Ысқақов, 1991. – 64 б.).

Жалғаулықтар салалас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жәй сөйлемдерді де өзара байланыстырады және олардың арақатынастарын білдірудің қызметін атқарады. Мысалы: Ол әлсіреп, көзін біраз жұмып жатты да, қайтадан көзін ашты. (*Ol baygın halde gözlerini biraz kapatty da tekrar gözlerini açtı*).

М. Серғалиев «жалғаулықтар бірыңғай мүшелердің немесе салалас құрмаластың сыңарларын әр түрлі мағыналық қатынаста байланыстырады» деп жалғаулықтарға түсініктеме бере отырып, төмендегідей жіктейді (Серғалиев, 1991. – 57 б.).

Ыңғайластық қатынасты білдіретін жалғаулықтар;

Қарсылықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар;

Талғаулықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар;

Шарттық қатынасты білдіретін жалғаулықтар.

Kuvvetlendirme edatları (Демеулік шылаулар). Демеулік шылау деп өздері тіркесетін сөздерге әр қилы қосымша реңктер жамайтын сөздерді айтамыз. Өз алдына жеке тұрғанда толық лек-

сикалық мағынасы болмаса да, өзге сөздермен тіркесе айтылғанда, өзінің алдындағы сөздің лексикалық және грамматикалық мағынасын аз да болса дәлелдеп, тиянақтап тұратын шылаулардың бір түрі *демеулік шылаулар* (*kuvvetlendirme edatları*) деп аталады.

Демеулік шылауларды Ысқақов (Ысқақов, 1991. – 106 б.) «Қазақ тілі» атты еңбегінде жеті топқа бөліп қарастырған болса, С.М. Исаев демеулік шылауларды негізгі сөзге (сөйлемге) үстейтін мағынасына қарай, алты топқа бөліп қарастырған (С. Исаев, 2006. – 139 б.).

1. *Soru edatları* (сұраулық демеуліктер) -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -ша, -ше;

2. *Kuvvetlendirme edatları* (күшейткіш демеуліктер) -ақ, -ау, -өй, -әсіресе, -да, -де, -та, -те.

Күшейткіш демеуліктер төмендегідей іштей бөлінеді:

Шектік демеуліктер: -ғана, -қана, -тек, -кейде;

Болжамдық демеуліктер: -мыс (-міс), -кейде (-ау);

Болымсыздық немесе қарсы мәнді салыстыру демеуліктері: -түгіл, -тұрсын, -тұрмақ;

Нақтылау демеуліктері: -қой, -ғой, -ды, -ді, -ты, -ті.

Лексика грамматикалық жағынан демеулік шылаулар: сұраулық, шектік, шақтылық, күшейткіш, болжамдық, болымсыздық демеуліктер болып бөлінеді.

С. Исаев демеуліктерге мынадай анықтама береді: «Демеуліктер сөзге я сөйлемге күшейту, тежеу, шектеу, сұрау, божамдық, күмән сияқты қосымша мағына үстейді. Бірақ септеулік пен жалғаулықтар сияқты сөздерді де, сөйлемдерді де байланыстыра алмайды». (Исаев, 2006. – 37 б.).

И. Еюубоглы өз зерттеу еңбегінде соңынан келетін шылаулар, бұлар сөздердің, сөйлемдердің соңынан келіп, оларды алдыңғы немесе соңғы сөйлемдермен байланыстырып отыратын шылаулар демеулік шылаулар деп атап көрсеткен (И. Еюубоглы, 2002. – 45 б.).

Демеулік шылаулар -dahi, da, ise, ki, bile, degil яғни, -ғой, -қой, -қана, -ғана, -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -ша, -ше, -ақ, -ой, -ау, -ды, -ді. Мысалы: *Bu hayat daha kac yil devam edecek*. (Бұл өмір тағы неше жыл жалғасады). *Son fikrimi de soyledim* (Соңғы пікірімді де айттым).

Қазақ тіліндегі демеулік шылаулар, яғни сұраулық, нақтылық, күшейткіш шылаулар түрік тілінде өз алдына жеке қарастырылады. Түрік тілінде демеулік шылаулар алдыңғы сөйлемнің мағынасын күшейтіп отырады. Күшейту мәнін беру үшін -da, -de, -dir, -dir (-қой, -ғой, -да, -де) демеулігі зат есіммен, сын есіммен, есімдік және

кейбір үстеу сөздермен тіркесіп, оларға әртүрлі күшейткіш мән үстейді.

Мысалы: *Yarın değil bugün de gidebiliriz* (Ертең емес, бүгін де барсақ болады)

-da, -de (-да, -де) күрделі етістіктің құрамындағы негізгі етістік пен көмекші етістік тіркестің аралығында жұмсалып, солар арқылы айтылатын іс-әрекеттің де тіпті тез, дереу болғанын білдіреді. Мысалы: Менің ендігі баратын жерім дайын деп, теңізге секірдім де кеттім. *Bu kitap da kayboldu* (Бұл кітап та жоғалды). Сен де бір кірпіш дүниеге кетігін тап та бар қалан (Абай). *Ne gelirse yakınlardan gelir, iyilik de, kotuluk de ...* Не келсе де жақындарыңнан келеді, жақсылық та жамандық та).

-da, -de демеулік шылау ретінде қолданғанда, тек бір ғана сөзге қатысты болады да, сол сөзді өзге сөздерден бөліп күшейту мәнін үстейді. Мысалы: *Öğrencilerle birlikte Ahmet de geldi*.

-да, -де (-da, -de) демеулік шылауы күшейткіш мәнді білдіріп, демеулік болса, енді бірде бірыңғай мүшелерді, сөйлемдерді ыңғайластыра байланыстырып, жалғаулық шылау болып, қызмет атқарады. Мысалы: Сен де бір кірпіш дүниеге кетігін тап та бар қалан. Бұл сөйлемде «-de» шылауы демеулік, «сен» сөзіне күшейту мәнін үстеп тұрғанымен оны басқа сөзбен байланыстырып тұрған жоқ, ал «-та» шылауы жалғаулық болып, «тап» және «бар» деген бірыңғай баяндауыштарды ыңғайластық мәнде байланыстырып тұр. *Sen de tugla dünya da eksigini bul dag it, inşaa et*.

-dir, -bir (-қой, -ғой) бұл демеуліктер жеке сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналарын, сөйлемде айтылатын ойды нақтыландыра, тұжырымдай түсу үшін қолданылады. Сонымен қатар –бар, -жоқ, -көп, -емес, -мол сияқты сөздермен де тіркесіп, оларға тұжырымдау мәнін үстейді. Мысалы: *Şimdi kolhoz vardıröveninin bir tarafını verir*. Қазір колхоз бар ғой, үйінің бір жағын берер).

-қой, -ғой демеулігі есімдерге, етістіктің ашық рай формасына, көсемшеге, есімшеге тіркесіп, олардың мағыналарына нақтылау, тұжырымдау, мақұлдау реңктерін жамайды.

Түрік тіліндегі шылаулардың бір түрі салыстыру мәніндегі шылау (*karşılaştırma-denkleştirme edatları*).

Салыстырылған немесе салыстырып отырып, байланыстырады.

А. Дилачар “Atatürk ve Yazım” атты еңбегінде салыстыру мәніндегі шылау (*karşılaştırma denkleştirme edatları*) деп бірге қарастырған болса (Дилачар, 1977. – 35 б.), профессор Ю. Гокнел еңбектерінің бірінде теңестіру мәнін-

дегі шылаулар (*denkleştirme edatları*), салыстыру мәніндегі шылау (*karşılaştırma denkleştirme edatları*) деп екіге бөліп қарастырады (Ю. Гокнел, 2012. – 87 б.)

М. Ергин теңестіру мәніндегі шылауларға (*denkleştirme edatları*) мынадай анықтама береді: «Бұл шылаулар бір-біріне тең болып, бір-бірінің орнында қолданыла алатын екі сөз немесе сөйлемнің арасын байланыстырып, бір-бірімен салыстырыла қарастырылады». Бұл шылаулар *veya* (немесе), *yahut ve yahut*. Мысалы: *Elma veya armurt* (алма немесе алмұрт). *Ayaklağımın altında bir gün daha kaydıo yoksa ben bir yerlere mi gidiyogum?* (Аяғымның астында бір күн тағы да жылжып кетті немесе мен бір жаққа барамын ба?) *Yahut televizyonu açıp veya şarkı söyleyeseğim* (телевизорды қосамын немесе өлең айтамын). *Şimdi de doğmayan çocuğuna veya hayattaki herkese ağıuyor* (қазір туылмаған баласына немесе өмірдегі барлық адамдарға жылайды). *Acaba oğlum babası gibi veya benim gibi olur mu* (Менің ұлым әкесі сияқты немесе мен сияқты болар ме екен?). *Masmanı bir gök veya pırlıl pırlıl güneş* (Көк аспан немесе жарқыраған күн).

Салыстыру мәніндегі шылау (*Karşılaştırma edatları*) – салыстырылған екі немесе одан да көп сөз немесе сөйлемдерді бір-бірімен төмендегідей байланыстырады:

Қазақ тілінде	Түрік тілінде
бірақ та	Amma
бірақ	Ama
қаласаң	ister
әрі...әрі	hem hem
не... не	ne ne
я...я	ya.... ya
керек болса	gerek ... gerekse

Мысалдар: *ister yaz, ister yazma* (қаласаң жаз, қаламасаң жазба). *Ne anneme gidelim ne arkadaşlara* (Не анама не достарыма барайық).

Сұраулықты шылау (*soru edatları*) деп жеке тұрғанда еш мағынасы жоқ, тек сөйлем ішінде мағына және қызметі белгілі болатын сөздерге шылау деп аталғанына қарағанда түрік тілінде сөз бен сөз таптарынан немесе сөйлемдерден бұрын келіп, сұрау ұғымын білдіретін сөздерді атайды.

А. Гоксел өз зерттеулерінде сұраулықты шылауға мынадай анықтама береді: «Сұрау

ұғымын білдіріп, сұрау үшін қолданылатын шылауларға сұраулықты шылаулар дейміз. Сұраулықты шылаулар өте аз. Оның негізгілеріне -hanı (-қане), -neue (-неге), -nasıl (-қалай), -neden (-неден), -hangı (-қайсысы)» сынды шылаулар жатады, – дейді (Гоксел, 2005. – 25 б.).

Қазақ тілінде сұраулық демеуліктер -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе демеуліктері мәтіндегі қолданылу тәртібіне қарай әр қилы грамматикалық формадағы әртүрлі сөздермен тіркесе береді.

-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе демеуліктері хат және сын есімдермен, үстеулермен, етістік райларымен және есімше, көсемше формаларымен тіркесіп қолданыла береді және тіркесетін негізгі сөздер жіктік жалғауларында, оларға тән басқа әртүрлі формаларда тұра береді.

-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе шылаулары сөйлемге сұрау мәнін үстеп, сұраулы сөйлем жасаудың бір жолы болып табылады да, өзі тіркескен сөзден бөлек жазылады.

-ба, -бе, -па, -пе деген болымсыз етістік жасайтын жұрнақпен ұқсас келеді. Бірақ шылау бөлек жазылады да, болымсыз етістік жұрнағы түбірге қосылып, бұйрықты мағынаны білдіріп, бірге жазылады.

-ше демеулігі әр қилы сөздермен тіркесіп, оларға сұраулық мән беріп отырады. Сонымен қатар үнемі көтеріңкі екпінмен ерекше бөлініп айтылады да, оның сұраулық мәні де әлдеқайда күшті болып келеді.

Мақаланы қорытындылай келе, түрік және қазақ тілдеріндегі шылауларды қарастыра келе екі тілдегі шылаулардың басты-басты ерекшеліктерін анықтадық.

Біріншіден түрік және қазақ тілдерінің бір-біріне ұқсастығы, тіпті бір-бірін қайталауы екі тілдің туыстас, тамыры бір екендігін айқын көрсетіп отыр. Әсіресе септеулік шылаулардың бір-біріне өте ұқсастығы байқалып отыр. Ашығырақ айқындайтын болсақ, бұл екі тілдегі септеулік шылаулар өзінің алдындағы толық мағыналы сөздің септік жалғауларының бірінде келуін талап етіп тұруын айтуға болады.

Атау септікті меңгеретін шылаулар (Yalın halinden gelen edatlar)

Барыс септікті меңгеретін шылаулар (Yonelme halinden gelen edatlar)

Шығыс септікті меңгеретін шылаулар (Cikma halinden gelen edatlar)

Көмектес септікті меңгеретін шылаулар (Vasita halinden gelen edatlar)

Шылауларға екі тілде де, яғни қазақ және түрік тілдерінде бірдей анықтама беріледі. Қай

тілде болмасын шылаулар – сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстырып тұратын, өздігінен дербес мүше бола алмайтын, бірақ өзге толық мағыналы сөздерге көмекші болып қызмет атқаратын сөздер болып табылады.

Шылаулар ішкі мазмұндары жағынан да, сондай-ақ, қызметтері жағынан да өздерінің бастапқы шыққан төркіндерінен де бір жола қол үзіп, әрі осы аталған үш белгі жөнінен де дербестіктерінен айырылып, өз алдына категория болып қалыптасқан көмекші сөздер.

Екіншіден, түрік және қазақ тілдері бір топқа, Орал, Алтай тобына жатады. Бұл тілдер жалғамалы (аглютинативті) болғандықтан, өте ұқсас болып келеді. Қазақ тілінде жалпы шылауларды септеулік, жалғаулық, демеулік деп үш топқа бөлсе, түрік тілінде Н. Хажьеминолу шылауларды он топқа, ал Э.Мухарем үш топқа бөліп қарастырады.

Түрік тіліндегі одағай шылаулар (unlem edatları) қазақ тілінде өзінше бір сөз табы ретінде жеке қарастырылады. Сонымен бірге қазақ тілінде жауапты шылау (cevap edatları), шақыру мәніндегі шылаулар (cagirma edatları), көрсеткішті шылаулар (gosteris edatları) және қайталау мәніндегі шылаулар (tekerrur edatları) болып бөлінбейді.

Қазақ тіліндегі шылаулардың бірі демеулік шылау өзі іштей төрт топқа бөлініп қарастырылады:

- Сұраулық демеуліктер;
- Күшейткіш демеуліктер;
- Нақтылау демеуліктер;
- Болжамдық демеуліктер.

Ал түрік тілінде әрқайсысы жеке жеке шылау ретінде қарастырылады. Түрік тілінде cümle basi edatları (сөйлемнің басында қолданылатын шылаулар) тәрізді шылаулар қазақ тілінде кездеспейді десе де болады. Мысалы: bak. bakalım сияқты. Осындай айырмашылықтардың бірі, яғни қазақ тілінде дефис (-) арқылы жазылатын шылаулар. Олар:

- ау, -ақ, -ай; -мыс, -міс; -ды, -ді, -ты, -ті.

Түрік тілінде дефис арқылы жазылатын шылаулар кездеспейді. Бірақ бұл тіл білімінде, тіл грамматикасында үлкен алшақтық байқалмайды.

Жалпы айтқанда, екі тілде де, қазақ және түрік тілдеріндегі шылаулардың шылаулар жеке тұрып, сөйлем мүшелері бола алмайтын мағынасы жоқ сөздер әрі олар жіктелмейді, септелмейді, көптік жалғауын алмайды.

Әдебиеттер

- 1 Ысқақов А.Ы. (1991) Қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1964. – 393 б.
- 2 Ergin Muharrem (2002). Orhun Abideleri (in Turkish). Boğaziçi Yayınları. – 239 s.
- 3 Исаев С. (1993). Қазақ тілі. – Алматы. – 67 б.
- 4 Hacıminoğlu N. (1992). Turk dilindeki edatlar. Istanbul. – 104 s.
- 5 Banguoglu, T. (2004). Dil edatları. Isparta. – 54 s.
- 6 Ысқақов А.Ы. (2010) Қазіргі қазақ тілі [Қазақ тіл білімінің антологиясы] – Павлодар: С. Торайғыров атын. ПМУ, 2010. – 458 б.
- 7 Исаев С.М. (2006) Қазақ тілі. – 2-бас., өңд. – Алматы: Атамұра. – 208 б.
- 8 Zulfekar H. (2001) Yayabcılar isin turkse dil bilgisi. – Ankara, 2001. – 48 s.
- 9 Серғалиев, М., (1991) Қазіргі қазақ әдеби тілі (морфология және синтаксис). – Қарағанды, 1991. – 67 б.
- 10 Eyüboğlu İ.Z. (1991). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü [Etymological Dictionary of the Turkish Language] (in Turkish). Sosyal Yayınları, İstanbul. ISBN 978975-7384-72-4.
- 11 Сауранбаев Б. (1967) Қазақ тілінің грамматикасы. Қазақ тілі. – Алматы, 1967. – 112 б.
- 12 Dilaçar, Agop (1977). “Atatürk ve Yazım”. Türk Dili (in Turkish). – 307 s.
- 13 Göknel, Yüksel (2012). “Turkish Grammar Updated Academic edition”. Retrieved 2013-01-16.
- 14 Goksel, Asli; Kerslake, Celia (2005). Turkish: A Comprehensive Grammar. Routledge. pp. 225

References

- 1 Yskakov A., (1991) Kazakh tili. – Almaty: Mektep, 1964. – 393 b.
- 2 Muharrem E., (2002). Orhun Abideleri (in Turkish). Boğaziçi Yayınları. – 239 s.
- 3 Ysayev S., (1993). Kazakh tili. Almaty. – 67 b.
- 4 Hacıminoğlu N, (1992). Turk dilindeki edatlar. – Istanbul. – 104 s.
- 5 Banguoglu, T., (2004). Dil edatları. Isparta. – 54 s.
- 6 Yskakov A., (2010) Kazirgi Kazakh tili [Kazakh til biliminin antologiyasy] – Pavlodar: PMU, 2010. – 458 b.
- 7 Ysayev S., (2006) Kazakh tili. – 2 бас., өңд. – Алматы : Атамұра. – 208 б.
- 8 Zulfekar, H., (2001) Yayabcılar isin turkse dil bilgisi. Ankara, 2001. – 48 s.
- 9 Sergaliyev M., (1991) Contemporary Kazakh Literary Language (Morphology and Syntax) Karaganda, 1991. – 67 p.
- 10 Eyüboğlu İ.Z.(1991). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü [Etymological Dictionary of the Turkish Language] (in Turkish). Sosyal Yayınları, İstanbul. ISBN 978975-7384-72-4.
- 11 Sauranbayev, B., (1967) Grammar of the Kazakh language. Kazakh language. Almaty, 1967. – 112 p.
- 12 Dilaçar, Agop (1977). “Atatürk ve Yazım”. Türk Dili (in Turkish). – 307 s.
- 13 Göknel, Yüksel (2012). “Turkish Grammar Updated Academic edition”. Retrieved 2013-01-16.
- 14 Goksel, Asli; Kerslake, Celia (2005). Turkish: A Comprehensive Grammar. Routledge. p. 225